

Չմոռանանք նաև ՄՀ զարգացումը խոչընդոտող երևույթների գոյությունը, մասնավորապես ՄԳԳ կառավարման գործում և կառավարչական որոշումներում թույլ տրված բացթողումների արդյունքում տնտեսությունում ճգնաժամերի առաջացումը: Դրանք, ինչպես ցույց տվեց նաև վերջին (2008-2010թթ.) համաշխարհային ճգնաժամը, տնտեսության զարգացման զգալի դանդաղեցման, նույնիսկ հետադիմության պատճառ կարող են դառնալ: Անհրաժեշտ պետք է համարել հակաճգնաժամային քաղաքականության մշակումը և իրագործումը, այսինքն՝ հնարավորինս անճգնաժամ ՄՀ ստեղծելու և պահպանելու խնդրի տեսության ձևավորումը, որը, չնայած իր կարևորությանը, սկսվել է միայն վերջին տարիներին: Նշենք, որ այդ ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարվել ՀՀ ԳԱԱ տնտեսագիտության ինստիտուտում, հրատարակվել են ճգնաժամի կանխարգելման հարցին նվիրված ամբողջ շարք մենագրություններ:

Վերը ներկայացված թվարկումը կարելի է դեռ շարունակել: Կարծում ենք, դրանց շուրջ ավելի ընդգրկուն տեղեկատվությունն օգտակար կլինի գիտական հետազոտությունների ֆինանսավորման խնդիրների առավել նպատակային լուծման տեսանկյունից և, ուստի ժամանակի որոշակի հատվածում առկա խնդիրների ցանկի ձևավորումը և դրանց առաջնայնության գնահատումը ճանաչվելու են կառավարման մարմինների կարևոր գործառնություն:

ԼԻԱՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*ՀՊՃՀ, ընդհանուր տնտեսագիտության
ամբիոնի ասիստենտ, տ.գ.թ*

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԻ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հայ տնտեսագիտական միտքը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին տնտեսական ճգնաժամերի հարցը քննության է ենթարկել ընդհանուր դիտողությունների մակարդակով: Ութեն կատարվել են արժեքավոր վերլուծություններ, այնուամենայնիվ դրանք մի հայտնի մասով կատարվում էին մտքի նույն տիրույթում: Այս իմաստով առանձին տեղ է պատկանում Մենտոր Բունիաթյանին, որի աշխատությունները հայ տնտեսագիտության մեջ ճգնաժամերի տեսության պատմությունը շարադրող առաջին լիարժեք ուսումնասիրություններն են¹:

Մ.Բունիաթյանը ճգնաժամերը համարում է ժողովուրդների տնտեսական կյանքի համար ամենամեծ աղետը, որի հիմնապատճառների իմացությունը հսկայական նշանակություն կարող է ունենալ տնտեսական ներհակությունները մեղմելու և բազմաթիվ հարցերի լուծման առումներով: Այդ է վկայում տնտեսագետների բազմաթիվ սերունդների ուշադրությունն այդ հիմնահարցին, որի բացատրությունը վճռական ազդեցություն ունի տնտեսագիտության ընդհանուր տեսության համար:

Ճգնաժամերի վերաբերյալ տնտեսագիտական միտքն իր ընդհանուր գծերով շարունակում է հիմնվել դասական դպրոցի կանխադրույթների վրա: Խոսքը վերաբերում է Ջ. Միլի և Ժ.Սեյի՝ արժեքի շուկայական տեսության ու կապիտալի տեսության ձևակերպումներին: Տնտեսական ազատության պայմաններում առանձին տնտեսավարող սուբյեկտների և ամբողջ հասարակության շահերի ներդաշնակության գաղափարը, չնայած վերջինիս որոշակի ճեղքվածքներին, Բունիաթյանի բնութագրմամբ, դեռևս շարունակում է իշխել: Իսկ դա, ըստ էության, մերժում էր տնտեսական ճգնաժամերի երևույթը՝ ելակետ ունենալով այն դրույթը, թե

¹ Այդ մասին տես՝ Սարինյան Ռ.Ն., Հայ տնտեսական փիլիսոփայություն (հոսանքներ, դեմքեր), Ե., 2001, էջ 109-122:

ապրանքներն արտադրվում են փոխանակության համար, և ամեն մի արդյունքի արտադրությունն ինքնին ստեղծում է շուկա այլ ապրանքների համար: Իրականում, արտադրությունը և փոխանակությունը որպես նպատակ ունեն կամ սպառումը, կամ էլ կապիտալի կուտակումը, այսինքն՝ հետագա արտադրության միջոցների կուտակումը: Այս կամ այն նպատակի համար, եթե արտադրությունները բաշխված են համաձայնորեն, բոլոր բարիքները պետք է գտնեն իրենց իրացումը: Դասական տնտեսագիտությունն առաջնորդվում էր «կուտակում՝ կուտակման համար» սկզբունքով: Այնպես, ինչպես մասնավոր անձը խնայողության միջոցով կարող է մեծացնել իր կարողությունը, այդպես էլ դասական տնտեսագիտությունը կուտակումը դիտում է որպես հասարակության հարստության աճի միջոց:

Դասականները ճգնաժամերի ժամանակ գների ընդհանուր անկումը բացատրում էին որպես փոխանակային հարաբերությունների փոփոխություն հոգուտ մի բարիքի՝ փողի, և ի վնաս այլ բարիքների՝ ապրանքների: Նման դատողությունների արդյունքում, ճգնաժամերի պատճառներ էին նշվում ժողովրդատնտեսական կյանքի բարդ մեխանիզմի պայմաններում արտադրությունը պահանջարկին հարմարեցնելու դժվարության հետ կապված ձեռնարկատերերի սխալները, ինչպես նաև վարկի չարաշահումն ու կործանումը: Փաստորեն, ժխտելով ընդհանուր գերարտադրության հնարավորությունը, իշխող քաղաքական գիտության ջատագովներն ընդունում էին միայն մասնակի գերարտադրության հնարավորությունը, մինչդեռ դրա քննադատները, որոնցից Բուհիաթյանն առանձնացնում է Սիսմոնդիին, Ռոդբերտսին, Մարքսին, Մալթուսին, Չոմբսին և Կիրխմանին, հիմք ընդունելով բաշխման անհավասարաչափությունը, ինչպես նաև կապիտալի չափազանց ավելացումը, ճգնաժամերը կապում էին հենց ընդհանուր գերարտադրության հետ՝ դրանք դիտարկելով որպես կապիտալիստական կազմակերպության օրգանական արդյունք:

Արտադրության, սպառման, ինչպես նաև կապիտալի կուտակման միջև հարաբերությունների բավականին խոր վերլուծություն նկատվում է Լոդերդելի մոտ, որին անդրադառնում է Մ. Բուհիաթյանը: Ա. Սմիթին ուղղված քննադատությունում (որն ընդունում էր կապիտալի անսահմանափակ կուտակման հնարավորությունը՝ դրանով իսկ անջատելով արտադրությունը սպառումից) Մ. Բուհիաթյանն ուշադրությունը սևեռում է մասնավոր և ժողովրդական հարստության մեծությունների որոշման չափանիշների՝ Լոդերդելի նշած տարբերությունների կամ մույնիսկ կարելի է ասել հակասությունների վրա: Չնայած նրան, որ Լոդերդելը չի առարկում ընդունված այն մտքին, որ կապիտալը կուտակվում է խնայողության շնորհիվ, սակայն ընդգծում է, որ ժողովրդական հարստությունը կազմված է այն ամենից, ինչը օգտակար և ցանկալի է մարդու համար, մինչդեռ մասնավոր անձանց հարստությունը որոշվում է նրանց ունեցվածքի արժեքով, և որ առավել կարևոր է, ընդհանուր առմամբ այն չի հարստացնում հասարակությանը: Այսինքն՝ բացի դրանց կազմի տարբերություններից, տարբեր են նաև դրանց ուղղությունները: Իսկ ինչ վերաբերում է ազգային տնտեսությունը հարստացնող միջոցներին, ապա այստեղ էլ մասնավորի հարստությունը, հասնելով հայտնի չափերի, կարող է միայն ունեցվածքը տեղափոխել հասարակության մի անդամից մեկ ուրիշին՝ բնավ չավելացնելով ժողովրդական հարստությունը: Ըստ որում, տեղի է ունենում գնողունակ ուժի կենտրոնացում դեպի արտադրության միջոցների կողմը, ինչը, ի վերջո պատճառ դառնալով գերարտադրության և վերջիններիս արժեզրկման, հանգեցնում է արտադրության կրճատման ու տնտեսական գործունեության թուլացման: Այսպիսով, Լոդերդելը ցույց է տալիս, որ հասարակությունն այնպես է կառուցված, որ մի մասի կուտակման մոլուցքի վնասը չեզոքացվում է մյուսների վատնողությամբ: Այս ամենից Մ. Բուհիաթյանն առանձնացնում է Ա. Սմիթի կապիտալի տեսության դեմ ուղղված Լոդերդելի այն փաստարկը, ըստ որի կապիտալացման

և սպառման միջև հայտնի հարաբերակցությունը ներկայանում է որպես անհրաժեշտություն:

Մ.Բունիաթյանն առանձին ուշադրություն է դարձնում Ժ. Միմոնդ դը Միսմոնդու հայացքների քննությանը: Եվ ոչ պատահականորեն: Միսմոնդին առաջին տնտեսագետն էր, որը լուրջ ուշադրության արժանացրեց տնտեսական ճգնաժամների հարցը: Ա. Անիկինը հենց այս իմաստով է նկատում, թե «Չնայած Միսմոնդին նույնպես չկարողացավ լուծում տալ այդ հիմնախնդրին, բայց և այնպես, այն, որ նա հարցը բարձրացրեց տեսական մի նոր աստիճանի, նրան մի մեծ քայլով առաջ տարավ իր ժամանակակիցներից»¹: Լինելով նաև պատմաբան և ամենայն ուշադրությամբ հետևելով ճգնաժամների ընթացքին՝ Միսմոնդին 1815-1818թթ. ճգնաժամներից հետո փաստեց, որ տնտեսական ճգնաժամերն օրգանապես կապված են ազատ մրցակցության վրա հիմնված տնտեսական կյանքի հետ՝ դրանով իսկ հակադրվելով առանձին տնտեսվարող անձանց և հասարակության շահերի ներդաշնակությունն ու ազատ մրցակցության առավելությունները քարոզող դասական ազատամտական դպրոցին: Նա գտնում էր, որ շուկաների գերլցվածությունն առևտրի ողջ պատմության մեջ ամենահաստատված փաստն է, և կարիք չկա պահանջարկը գերազանցող չափազանց մեծ արտադրությունը դիտարկել որպես չալանավորված արտադրության հետևանք՝ տալով դրան մասնակի բնույթ: Այն ընդհանուր է բարիքների պահանջարկի նկատմամբ՝ ընդհանրապես: Սպառողների լայն շրջանի համար նախատեսված գործարանային արտադրություն, իր տրամադրության տակ ունի բավականին սահմանափակ շուկա: Միսմոնդին վերջինս պայմանավորում է այն հանգամանքով, որ արդյունքի իրացումը կախված է երկու գործոններից՝ գնորդների պահանջից և իրենց գնողունակ միջոցներից, որոնցից առաջինը շատ դանդաղ է զարգանում, իսկ երկրորդն էլ սահմանափակված է եկամուտներով: Եթե կապիտալիստական կազմակերպությանը մի կողմից հատուկ է արտադրության արագ աճը՝ ելնելով արտադրության կատարելագործման հնարավորությունից, ապա մյուս կողմից՝ արտադրության մեքենայացումը, նպաստելով գործազրկության մեծացմանը և աշխատավարձի իջեցմանը, առաջ է բերում հասարակական եկամտի կրճատում: Եվ փաստորեն ստացվում է, որ տեխնիկայի կատարելագործման շնորհիվ տեղի է ունենում հասարակական արտադրության գերազանցում նախորդ տարվա հասարակական եկամտի համեմատ, և քանի որ, ըստ Միսմոնդու, մի տարվա հասարակական արդյունքը գնվում է նախորդ տարվա հասարակական եկամտով, ուստի դրանց միջև առկա անհամապատասխանությունը գնալով պիտի մեծանա, ինչն էլ տրամաբանորեն կհանգեցնի շուկաների գերլցմանը, գների ուժեղ անկմանը, ինչպես նաև թե՛ բանվորների և թե՛ ձեռնարկատերերի աղքատացմանը, մի խոսքով՝ ճգնաժամի:

Բնավ չհամաձայնելով Միսմոնդու այս տեսակետի հետ և վերջինիս «եկամտի տեսությունը» որակելով որպես չկայացած, Բունիաթյանը նկատում է, որ հասարակական եկամուտը չի կարող չհամընկնել հասարակական արդյունքի հետ, քանի որ «հասարակական եկամուտը նույն հասարակական արդյունքն է, լոկ բաշխման տեսակետից վերցրած»²: Բացի դրանից բացարձակ սխալ համարելով նախորդ տարվա հասարակական եկամտի և տվյալ տարվա հասարակական արդյունքի կապը՝ Բունիաթյանը նշում է, որ տարբեր ապրանքներ փոխանակվում են մեկը մյուսով շուկա մտնելուն զուգընթաց, ուստի վերը նշվածը չի համապատասխանում իրականությանը: Բայց և այնպես, չի կարելի աննկատ թողնել Միսմոնդու այնպիսի դիպուկ մտքերը, որը Անիկինի խոսքերով չէր անցնի անգամ Սմիթի և Ռիկարդոյի մտքով. այն է՝ թե ազգերը «...կարող են սնանկանալ ոչ միայն այն բանից, որ չափազանց

¹ Аникин А.В., Юность науки, М., 1985, с. 271.

² Бунятян М., Экономические кризисы, 1915, М., с. XIII.

շատ են ծախսում, այլև այն բանից, որ չափազանց քիչ են ծախսում»¹: Եվ ընդհանրապես, չնայած նրան, որ իր հետևություններում, ինչպես օրինակ՝ գերարտադրության հարցում նա դրսևորում է անհետևողականություն, մի դեպքում ընդհանուր գերարտադրության տակ նկատի ունենալով մասսայական գործարանային արտադրության առարկաների գերարտադրությունը, մեկ այլ դեպքում՝ ներառելով այդտեղ նաև ճոխության առարկաները, պետք է ընդունել, ինչն անում է նաև Բունիաթյանը, որ նրա ներդրումը ճգնաժամերի հիմնախնդրի լուծման մեջ ահռելի է՝ հաշվի առնելով այն, որ նա առաջինն է ընդգծել գերարտադրության ընդհանուր բնույթը և սերտ կապը բնակչության լայն զանգվածներ սահմանափակ սպառման և տնտեսական ճգնաժամերի ծագման միջև:

Ճգնաժամերի տեսության պատմության մեջ Բունիաթյանը որոշակի տեղ է հատկացնում Ռ. Մալթուսին՝ որոշ ընդհանրություններ գծելով նրա և Լոդերդեյի հայացքների միջև: Արժեքի տեսության հարցում նրանց հայացքները շատ մոտ են միմյանց: Արժեքը, ըստ Մալթուսի, որոշվում է բացառապես առաջարկով և պահանջարկով: Վերլուծելով դրանց վրա ազդող գործոնները՝ նա կառուցում է մի շղթա, որտեղ առաջարկի ավելացումը պահանջում է արտադրված բարիքների ճիշտ բաշխում, ինչն իր հերթին մեծացնում է պահանջարկը, հետևապես նաև բարիքների արժեքը, որն էլ հնարավորություն է ստեղծում կուտակման համար: Ըստ որում, պետք է նշել, որ այդ շղթայի կարևոր «շարժիչ ուժը» նա համարում է սպառումը, ինչը, սերտ կապված լինելով բարիքների բաշխման հետ, կարգավորում է արտադրությունն ու կուտակումը: Այն դեպքում, երբ սպառման ձգտումը պահպանում է հավասարակշռությունն առաջարկի և պահանջարկի միջև, կուտակման չափից դուրս ձգտումն էլ վերջին հաշվով բերում է գերարտադրության: Փաստորեն, նա մեկ անգամ ևս հաստատում է արտադրության, սպառման և կուտակման միջև փոխադարձ այնպիսի կապի առկայությունը, որը որոշում է վերջիններիս հարաբերակցությունը տնտեսական կյանքի բնականոն ընթացքի համար: Սակայն, Բունիաթյանը նշում է մի հանգամանք, որը վրիպում է Մալթուսի աչքից, այն է, որ հավասարաչափ բաշխումը համարելով բարենպաստ ինչպես սպառման, այնպես էլ արտադրության համար, նա հաշվի չի առնում, որ աշխատավարձի բարձրացումը կարող է լինել միջոց արտադրության աճի համար և կրճատել ձեռնարկատիրական օգուտը՝ դրանով իսկ դադարեցնելով կուտակման աճը:

Այնուհանդերձ, Մալթուսն առաջիններից մեկն էր, ով հակադրվեց իշխող այն կարծիքին, թե կապիտալիզմի կարևոր հիմնախնդիրը կապիտալի կուտակումն է, որն ապահովում է արտադրության աճ, իսկ պահանջարկի և իրացման հարցերում լուրջ դժվարություններ չկան, դրանով իսկ տնտեսագիտական միտքը սևեռելով իրացման հիմնախնդրին: Արտադրության և սպառման միջև հավասարակշռությունը պահպանելու համար և այդպիսով իրացման, իսկ հետևաբար նաև ճգնաժամերի հիմնախնդրի լուծման համար Մալթուսն առաջ քաշեց մի գաղափար, որը հետագայում բավականին մեծ դեր ունեցավ հակաճգնաժամային միջոցառումների մշակման հարցում: Այն էր՝ ոչ արտադրողական դասի անհրաժեշտությունը և սպառմանը վերջիններիս օժանդակման միջոցով՝ արտադրության խթանումը: Այսպիսով՝ գերարտադրությունը Մալթուսին ներկայանում է որպես չափազանց կուտակման հետևանք, ինչն առաջ բերելով նոր արտադրողական ուժերի պահանջ, նպաստում է տեխնիկայի կատարելագործմանը: Նկատենք, որ, ի տարբերություն Մալթուսի, Միսմոնդին վերջինս դիտում էր ոչ թե որպես հետևանք, այլ գերարտադրության անմիջական պատճառ: Հատկանշական է, որ Մալթուսը գերարտադրության դրսևորումը տեսնում է աշխատանքի նկատմամբ բարիքների արժեքների անկման մեջ, մինչդեռ Բունիաթյանի դիտարկմամբ ճգնաժամերի փուլերում

¹ Симонд де Сисмонди Ж., Новые начала политической экономии, т.2, М., 1937, с. 201.

միաժամանակ տեղի է ունենում ապրանքների գների և աշխատավարձի անկում: Այսպիսով՝ Բունիաթյանը գալիս է այն մտքին, որ Մալթուսի գերարտադրության տեսությունը հենված չէ արժեքի հիմնավոր տեսության վրա. նրա վերակապիտալացման միտումների բացատրությունը բավարար չափով հաշվի չի առնում կապիտալիստական հասարակարգի առանձնահատկությունները, որոնք այդ ձգտումը դարձնում են անխուսափելի: Եվ վերջապես, կարևորելով բաշխման և սպառման դերն արտադրության զարգացման գործում, նա բավարար չափով չի խորանում դրանց միջև գոյություն ունեցող կապի մեջ և ընկնում է հակասության մեջ, երբ համեմատում է աշխատավարձը ձեռնարկատիրական շահույթի հետ և առաջինի բարձրացման մեջ տեսնում խոչընդոտ արտադրության զարգացման համար¹:

Միսմոնդիի և Մալթուսի՝ ճգնաժամների առաջացման մասին մտքերն իրենց արտացոլումն են գտնում Կիրխմանի մոտ, որի դատողությունները թեև կառուցված են տեսական ավելի թույլ հիմքի վրա, սակայն Բունիաթյանն անհրաժեշտ է համարում անդրադառնալ վերջինիս հայացքներին, որոնք իրենց ամբողջությամբ ներկայացնում են «խրոնիկ գերարտադրության տեսության սրամիտ սխեմա»: Այն հետևյալն է. եկամուտների անհավասարաչափ բաշխման հետևանքով բանվոր դասակարգը, ստանալով հասարակական արդյունքի աննշան մասը, ի վիճակի չէ ընդլայնելու արտադրությունը: Մյուս կողմից, հողային և կապիտալային ռենտա ստացողները, չնայած առկա հնարավորությանը, գերադասում են կուտակել իրենց միջոցները և սեփական եկամուտների ավելացման ակնկալիքով ներդնել արտադրության մեջ, որի արդյունքները, սակայն, վերը նշված պատճառներով մնալու են չիրացված: Ուստի, կուտակման ձգտումը և անբավարար իրացումը պատճառ են դառնում գերարտադրության: Գնաժամների կապը բաշխման անհավասարությունից առավել տեսանելի դարձնելու համար Մ. Բունիաթյանը դիմում է Ռոդբերտուսի հայացքների քննությանը, որոնց առանցքային միտքն այն է, որ գերարտադրության ընդհանուր պարբերական ճգնաժամների պատճառը պետք է փնտրել ոչ թե ձեռներեցների սխալներում կամ դրամական ու վարկային շրջանառության ոլորտներում, այլ հողի և կապիտալի մասնավոր սեփականության և ազատ մրցակցության վրա հիմնված տնտեսության կազմակերպությունում: Հողային ռենտան և շահույթը Ռոդբերտուսին ներկայանում են որպես բանվորի չվարձատրված աշխատանքի արդյունք, քանի որ «...եթե աշխատանքի արտադրողականությունն այնքան մեծ է, որ բանվորը անհրաժեշտ կենսամիջոցներից բացի կարող է արտադրել ևս շատ այլ սպառողական բարիքներ, ապա հողի և կապիտալի մասնավոր սեփականության առկայության պայմաններում այդ ավելցուկը դառնում է ռենտա, այսինքն՝ առանց աշխատանքի յուրացվում է այլ անձանց կողմից»²: Ըստ որում, ինչպես նկատում է Բունիաթյանը, ի տարբերություն Միսմոնդու և Կիրխմանի, Ռոդբերտուսը պնդում է բանվորի բաժնի **հարաբերական** փոքրացման և ոչ դրա **բացարձակ** աննշանության վրա, այսինքն՝ աշխատանքի արտադրողականության մեծացմանը զուգընթաց բանվոր դասակարգի վարձատրությունը կազմում է ազգային արդյունքի համապատասխանաբար էլ ավելի փոքր մասը³: Դրա բացատրությունը ևս հանգում է բաշխման պայմաններին՝ հաշվի առնելով, որ եթե հասարակական արդյունքում յուրաքանչյուր դասի ունեցած բաժինը հավասար լինի արտադրության մեջ նրա ունեցած բաժնին, ապա, ըստ Ռոդբերտուսի, մինչև հասարակության բոլոր անդամների պահանջմունքները լրիվ չբավարարվեն, թե՛ մասնակի և թե՛ ընդհանուր գերարտադրության հնարավորության մասին խոսք լինել չի կարող: Իսկ քանի

¹ Bouniatian M., Les crises économiques, Paris, 1922, pp. 15-16.

² Родбергус К., К познанию нашего государственно – хозяйственного строя. Пять теорем. М., 1935, с. 115.

³ Այս կապակցությամբ Տ. Բարանովսկին հայտնում է իր անհամաձայնությունը՝ նշելով, որ Ռոդբերտուսը, չտալով աշխատավարձի պարբերաշրջանային շարժման պատկերը, անտեսում է այն փաստը, որ իրականում վերելքի փուլում աշխատավարձը բարձրանում է:

որ, ինչպես տեսանք, հասարակական արդյունքում աշխատավոր դասակարգի մեծ մասի ունեցած բաժնի չափի և իր աշխատանքի արտադրողականության միջև առկա է բացասական կախվածություն, ուստի բնակչության մեծամասնության գնողունակ ուժի և հասարակական արտադրողականության միջև առաջ է գալիս անհամապատասխանություն: Եվ չնայած նրան, որ վերջին հաշվով գնողունակ ուժի ընդհանուր չափի փոփոխություն տեղի չի ունենում, այնուհանդերձ, վերջինիս ուղղության փոփոխությունը փոխում է պահանջարկի կազմը, այն դեպքում, երբ արտադրության կազմը մնում է անփոփոխ: Հետևաբար, Ռոդբերտուսը գալիս է այն մտքին, որ բաշխման տվյալ պայմանների դեպքում աշխատանքի արտադրողականության անընդհատ մեծացումը հանգեցնում է պահանջարկի և առաջարկի անհամապատասխանության, ինչն էլ բերում է սպառման և արտադրության լճացման, հետևաբար նաև ճգնաժամների: Ուստի, տնտեսական ճգնաժամներից, ըստ նրա, կարելի է խուսափել միայն բաշխման այնպիսի կարգի դեպքում, որի ժամանակ աշխատանքի ցանկացած արտադրողականության պայմաններում բնակչության տարբեր շերտերի բաժինը հասարակական արդյունքում կկազմի անփոփոխ մեծություն:

Տեսանելի է, որ Ռոդբերտուսը ճգնաժամների պատճառը համարում է ոչ թե չափազանց արտադրությունը, այլ ավելի շուտ արդյունքների բաշխման մեջ համաչափության բացակայությունը: Ճգնաժամների այս տեսությունը ևս չի գոհացնում Բունիաթյանին, որն այն քննադատում է մի քանի պատճառներով: Նախ, որպես ճգնաժամների պատճառ դիտելով աշխատանքի արտադրողականության մեծացման ժամանակ պահանջարկի և առաջարկի անհամապատասխանությունը, նրա տեսությունն ի վերջո հանգեցվում է մասնակի գերարտադրության և արտադրության տարբեր ճյուղերի համապատասխան թերարտադրության, ինչը Բունիաթյանի համար ընդունելի չէ: Երկրորդ՝ նույնիսկ այն պարագայում, եթե թույլ տրվի աշխատանքի արտադրողականության զարգացման ազդեցությունը բաշխման վրա, Բունիաթյանը չի համաձայնում Ռոդբերտուսի այն մտքին, թե հասարակական արդյունքում բանվորների բաժնի փոքրացումն անխուսափելիորեն պետք է բերի պահանջարկի ու առաջարկի նման հակասության: Երրորդ, ինչ վերաբերում է պահանջարկի կազմի փոփոխության պայմաններում արտադրության արագ արձագանքման անկարողությանը, ապա Բունիաթյանը նկատում է, որ արտադրության տեխնիկայի զարգացումը բավականին դանդաղ գործընթաց է, և նոր կատարելագործումները հազվադեպ են կցվում կապիտալի հին կազմին, հետևաբար չեն կարող անսպասելիորեն ավելացնել հասարակական արտադրողականությունը: Հաջորդ հանգամանքն այն է, որ եթե ճգնաժամերը ծագեին անփոփոխ գնողունակ ուժի պայմաններում ավելացող հասարակական արտադրողականության հետևանքով, ապա դրանք պետք է առաջ գային մի քանի տարիների աճող դեպրեսիայից հետո: Մինչդեռ Բունիաթյանի դիտարկմամբ, դրանք հանկարծակի երևան են գալիս աճող տնտեսական վերելքի տարիներից հետո: Եվ վերջապես, ճգնաժամների վերացումը կապել հասարակական արդյունքում աշխատավորների տարբեր դասերի ունեցած ֆիքսված բաժինների հետ՝ անիմաստ է, քանի որ մարդկանց պահանջմունքները միանման էքսպանսիվ չեն, և աշխատանքի արտադրողականության աճն առանց արտադրության համապատասխան փոփոխության կտանի պահանջարկի և առաջարկի այն նույն հակասություններին, որոնք, ըստ Ռոդբերտուսի, պետք է վերանային¹:

Բունիաթյանին հակասություններից գերծ չի ներկայանում նաև Կ. Մարքսի տնտեսական ուսմունքը:

¹ Бунятян М., Экономические кризисы, 1915, М., с. XII.

Ճգնաժամերի էության և նախապատճառների վերաբերյալ դրույթների՝ Մարքսի տեսական հիմնավորումների հետ կապված, Բունիաթյանը տալիս է իր մեկնաբանությունը, եթե ոչ քննադատությունը: Խոսելով Մարքսի կապիտալի շահույթի անկման օրենքից, որը նրան ներկայանում է որպես հակասական և իրականությանը ոչ համապատասխան, Բունիաթյանը նկատում է, որ իրականում ճգնաժամերին նախորդող վերելքի փուլում նկատվում է ոչ թե շահույթի անկում, այլ հակառակը՝ պրոգրեսիվ մեծացում, հասարակական կապիտալի ինտենսիվ աճի և աշխատավարձի հետ միաժամանակ: Իսկ շահույթի հետագա բարձրացման հարցում, ըստ նրա, ընդհանրապես գերազնահատված է առկա կապիտալի դերը, քանի որ իրականում կապիտալից ստացված միջին շահույթը սահմանվում է՝ կախված կապիտալի քանակությունից և սպառման տվյալ պայմաններում դրա անհրաժեշտությունից: Վերը նշված օրենքը դիտելով նաև «տրամաբանորեն անհիմն»՝ Բունիաթյանը տալիս է հետևյալ պատճառաբանությունը. ըստ Մարքսի, կապիտալի «օրգանական կազմի» մեծացումը համապատասխանաբար մեծացնում է աշխատանքի արտադրողականությունը: Ընդհանուր արտադրանքում բանվորների և կապիտալիստների բաժնի անփոփոխ հարաբերակցության դեպքում կմեծանա նաև արտադրված հավելյալ արդյունքը, աշխատանքի արտադրողականության մեծացումը կհանգեցնի արդյունքների, իսկ հետևաբար նաև՝ կապիտալի արժեքի իջեցման, ինչն էլ հնարավորություն չի տա ազդելու կապիտալից ստացված շահույթի վրա: Մինչդեռ, – շարունակում է Բունիաթյանը, – աշխատանքի արտադրողականության աճը սովորաբար կրճատում է հասարակական արդյունքում բանվորների ունեցած բաժնի չափը և մեծացնելով կապիտալիստների բաժինը՝ նպաստում է շահույթի մեծացմանը¹: Բացի դրանից, վերը նշված օրենքը հիմնված է նրա արժեքի տեսության վրա, որտեղ արժեքը ներկայացվում է որպես ապրանքների մեջ կարծրացած աշխատաժամանակի որոշակի քանակություն, ինչը թույլ չի տալիս այն ընդունել որպես տնտեսական պարբերաշրջանի սահմաններում գների ընդհանուր շարժի բացատրություն, հենց միայն այն պատճառով, որ ինքը՝ Մարքսը, նշում է, որ որոշակի ապրանքային գներ չեն ղեկավարվում աշխատանքային ծախսերով, այլ կախված են կոնյունկտուրայից: Այսպիսով՝ Բունիաթյանը գտնում է, որ Մարքսը չի բացահայտում բարիքների բաշխման և սպառման ու արտադրության գործընթացի փոխհարաբերությունը, և կուտակման պատճառներն ու նշանակությունը՝ կապված ճգնաժամերի հետ, նրա մոտ մնում են գրեթե չլուսաբանված: Եվ վերջապես, Մարքսի այն միտքը, թե աշխատավարձի կրճատումը և աշխատուժի ինտենսիվ շահագործումը միջոց են շահույթի մեծացման և ճգնաժամերից հետո տնտեսական կյանքի աշխուժացման համար, հակասության մեջ է մտնում իր իսկ հիմնական դրույթի հետ, թե բոլոր ճգնաժամերի հիմքում ընկած են արտադրողական ուժերի զարգացման համեմատ մասսաների աղքատությունն ու սպառման սահմանափակությունը²:

Վերակապիտալացման ձգտման և դրան հետևող ընդհանուր գերարտադրության գաղափարն ընդունողների շարքից Բունիաթյանն առանձնացնում է նաև անգլիացի և ամերիկացի տնտեսագետներ Մոֆֆատին, Կրոկերին, Մոմերին և Գոբսոնին, որոնց հայացքները զուգահեռներ են գծում Լոդերդելի, Մալթուսի, Սիմոնդիի հայացքների հետ: Հիմքում ունենալով դասական դպրոցի կապիտալի տեսության՝ Ջ. Ստ. Միլի քննադատությունը³, վերջիններս ընդգծում են, որ արտադրության շարժառիթը ոչ միայն սպառման ցանկությունն է, այլև կուտակման մեծ ձգտումը: Եվ երբ ընդհանուր հասարակության մեջ կուտակման ձգտումը գերազանցում է սպառման տվյալ պայմաններում դրա անհրաժեշտության չափը, վերակա-

¹ Bouniatian M., Les crises économiques, Essai de morphologie et théorie des crises économiques périodiques, Paris, 1930, p. 26.

² Bouniatian M., Les crises économiques, Paris, 1922, p. 26.

³ Այդ մասին տես /Дж.С. Милль, Основы политической экономии, т.1, М., 1980, с.163-168.

պլիտալացումը դառնում է անխուսափելի, և ըստ որում չափից ավելի կուտակումը տանում է ոչ թե հասարակական կապիտալի կազմի մեծացման, այլ սեփականատերերի միջև դրա բաշխման փոփոխությանը, ինչին էլ հետևում են թե՛ սպառողական բարիքների և կապիտալի ընդհանուր գերարտադրությունը, թե՛ արտադրական գործընթացի խաթարումը: Ամեն դեպքում, ըստ Բունիաթյանի, նույնիսկ այս համեմատաբար նոր տեսությունները՝ իրենց մտքերի հարստությամբ և պերճախոս փաստարկներով, ըստ էության հեռու չեն Կիրիսմանի նմանօրինակ սխեմայից և նույնպես գուրկ են անհրաժեշտ տեսական հիմնավորումից: Ակներև է, որ հիշատակված բոլոր տեսություններից և ոչ մեկը Բունիաթյանին չի ներկայանում որպես լիարժեք և ավարտուն տեսություն, ինչը նա առաջին հերթին կապում է կապիտալիստական համակարգի պայմաններում տնտեսական կյանքի բազմաթիվ կարևոր գործընթացների ոչ պարզ պատկերացման հետ, ինչպիսիք են կուտակման ու բաշխման գործընթացները, սպառման ու արտադրության փոխհարաբերությունը, արտադրության հարմարեցումը սպառմանը, գնագոյացումը, ինչպես նաև տնտեսական շրջանառության մեջ բարիքների արժեքի էության, փողի ու վարկի դերը: Այդ տեսություններից ոչ մեկին, – շարունակում է Բունիաթյանը, – չհաջողվեց ապացուցել բարիքների ընդհանուր արժեզրկման, իսկ հետևաբար նաև ընդհանուր գերարտադրության տեսական հնարավորությունը: Չնայած գերարտադրության որոշ տեսաբաններ՝ Լոդերդելը, Մալթուսը, մասամբ և Սիսմոնդին մոտենում են սուբյեկտիվ արժեքի տեսության հայեցակետերին, սակայն արժեքի հետևողական տեսության հիմքի վրա գերարտադրության իրենց տեսության զարգացումը նրանց մոտ բացակայում է¹: Փաստորեն գերարտադրության ճգնաժամերի տեսությունն այդպիսով մնում էր որպես մի անլուծելի խնդիր:

Մ. Բունիաթյանն անդրադառնում է նաև Ա. Աֆտալիոնի հայացքներին. «Աֆտալիոնի աշխատությունը², – գրում է նա, – ապշեցուցիչ նմանություն է հայտնաբերում մեր աշխատության տեսական մասի հետ, որը ոչ միայն չի սահմանափակվում մի ամբողջ շարք մտքերի զարգացման մանրամասնությունների նմանությամբ ..., այլև տարածվում է մեր տեսության որոշ հիմնական դրույթների վրա»³: Աֆտալիոնի տեսությունը, ինչպես և Բունիաթյանինը՝ որոշ ավելացումներով, հիմնված է երկու մտքի վրա. այն է՝ բարիքների քանակության և անհրաժեշտության հարաբերակցության փոփոխության ժամանակ դրանց հասարակական օգտակարության փոփոխության դիտարկումը՝ որպես տնտեսական կյանքի վերելքային փուլում գների ընդհանուր մակարդակի բարձրացման պատճառ և իջեցման պատճառ՝ ճգնաժամերի փուլում: Եվ երկրորդ միտքը, թե կապիտալիստական արտադրությունը իր տևողության մեջ պահանջում է վերելքի փուլին անհրաժեշտ վերջնական սպառողական բարիքների արտադրության համար մի ամբողջ շարք միջանկյալ բարիքների ստեղծում: Բունիաթյանի տարակարծությունները Աֆտալիոնի հետ, ըստ էության, սկսում են այնտեղ, որտեղ վերջանում է վերջինիս տեսությունը. եթե, ըստ Աֆտալիոնի, տնտեսական կյանքի պարբերականությունը վերը նշված երևույթների հետևանք է, ապա Բունիաթյանին դրանք գնագոյացման և գների շարժի մեխանիզմի հետ միասին ներկայանում են լոկ որպես անհրաժեշտ պայմաններ:

¹ Бунятян М., Экономические кризисы, М., 1915, с. XXIX (Նշենք, որ Շ.Ժոն իր «Քաղաքատնտեսության դասընթաց» աշխատության մեջ Մ. Բունիաթյանի արժեքի օրենքի վերաբերյալ ուսումնասիրությունը բնորոշում է որպես «ամենահամոզիչ ուսումնասիրություն» (մեջբերումը կատարված է ըստ «Հայրենիքի ձայն» թերթի, 1968, փետրվարի 28, էջ 8):

² St'u Афталлон А., Периодические кризисы перепроизводства, т.1,2, М., Л., 1930.

³ Bouniatian M., Les crises économiques, Paris, 1922, p. XV-XVI (սույն հարցին Մ. Բունիաթյանն անդրադառնում է նաև իր ուշ շրջանի հրատարակած աշխատություններից մեկում՝ Les fluctuations économiques, Paris, 1959, pp.101-133).